

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Відбитка з 156 т.

Омелян Пріцак

Göttingen

Союз Хмельницького
з Туреччиною 1648 року

Мюнхен 1948

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

Відбитка з 156 т.

Омелян Прицак
Göttingen

Союз Хмельницького
з Туреччиною 1648 року

-334-

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА
ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО. 4

2320

Мюнхен 1948

SEVCENKO SOCIÉTÉ
SCIENTIFIQUE

5701/26

Омелян Прицан
Göttingen

Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року

Вн. П. Проф. Янові Р и ц і (Прага)
на згадку літа 1944 р. Автор.

Тому¹⁾, що ні в монументальній монографії про Хмельничину акад. Грушевського²⁾, ні в підставових роботах проф. Я. Рипки³⁾ — якому перед 20 роками припала честь бути піонером досліду турецьких джерел до історії України — питання початку зв'язків Хмельницького з Портою не заторкнута, а в роботах їх попередників, в основному Костомарова і Буцінського⁴⁾ воно досить поплутане, піддаю в цій статті ревізії першу вістку про Хмельницького у турецькій державній історіографії, що — як виходить — подає розв'язку цього темного питання⁵⁾.

1) При передачі турецького тексту придержуюся загальноприйнятій європейській османістичній транскрипції, на скільки дозволяють на те обмежені технічні можливості друкарні (замість " - e: "). Імена і більш відомі орієнтальні слова передаю в їх українізованій формі, пр. Ахмед, везир, яничари і т. д.

2) Маю на увазі «Історії України-Руси» тому восьмого 2 і 3 частини (2 вид. Київ-Відень, 1922) і обі половини тому дев'ятого (Київ, 1928, 1931).

3) До Хмельниччини відносять такі роботи проф. Я. Рипки:

1. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickym u Ювілейнім Збірнику на пошану проф. Ярослава Бідьо: Z dějin východní Evropy a slovanstva, Прага 1928, 346—350.

1a. Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki, (обширне німецьке резюме попередньої статті) там же, 482—498.

2. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnickyj, Archiv Orientální, II, Прага, 1930, 262—283.

3. Dalsí príspevek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickym, Sborník Národního Muzea, Прага, 1931, 1—23.

4) Пор. прим. 3 на ст. 149 і 1 на ст. 150.

5) Питанню «Богдан Хмельницький і Туреччина» була присвячена робота проф. Василя Дубровського, яка на жаль загинула. Однак, з автореферату («Чорноморський Збірник», X, Женева («Майнц Кастель») 1947, 60—64) видно, що автор самостійних дослідів турецьких джерел не робив, а спирався на роботи проф. Рипки.

§ 1. Поміж подіями початку 1058 р. Гіджри (= 27. 1. 1648—14. 1. 1649) подає турецький державний історик Насіма (Nasîmâ) розділ п. н. «Ahwa'l-i Qazaq» цебто, «Козацькі справи».

Цей розділ, якого переклад поданий у додаткові до цієї статті, викликає цілу низку запитів:

Чи татарське посольство, що принесло вістку про піддання Хмельницького татарам було те саме, що подало вістку про перемогу хана над «невірними»?

Хто є це ті «Руси», з якими існував договір у великого везира?

Що собою являє цей розділ: Компіляцію кількох різних звітів, цебто звітів про кілька подій в кількох «північних» країнах, чи дещо хаотичний виклад про події в одній «північній» країні?

Скільки звітів криє в собі цей розділ і яка хронологія поданих там подій.

Та обставина, що дотеперішні перекладачі цього розділу — а між ними були такі туркологі як Йосип Сеньковські (1800—1859 ¹), Йосип von Hammer-Purgstall (1774—1856 ²) і Василь Дмитрович Смірнов (1846—1918 ³) — таких питань собі не поставили, довела до того, що більша частина відомостей цього розділу не могла бути використана історіографією і перейшла в забуття як баласт невірних джерел ⁴).

§ 2. Уважна аналіза даних цього розділу виказує, що в ньому Насіма нанизав звідомлення про три окремі події, хоч всі вони відносяться до одної країни.

Дуже цінна дисертація п. др. Христі Гільберт (Dr. Christa Hilbert—Göttingen) про «Північні справи османської держави 1648—1681 pp.» (під окресленням «північні справи» ahwa'l-i s'ima'lîje розуміє тур. істор. література події «північних країн», цебто України, Криму, Польщі і Москви), при поданні про союз із 1648 р. користувалася вже оцією розвідкою.

¹) *Collectanea z dziejopisów tureckich*, II, Варшава, 1825. Цей твір тепер мені недоступний. (Мій примірник остався в краю).

²) *Geschichte des Osmanischen Reiches* (= GOR), V Pest, 1829, 434—5, (= III², Pesth, 1835, 308—9).

³) Кримское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты до начала XVIII вѣка, Сп. Петербург, 1887, 539—541.

⁴) І так напр. текладе «ru's qralu» (= «Руський король»; вартій уваги тут цей титул у відношенні до Хмельницького, тимбільше, що відповідав тодішнім чуткам про політичні плани гетьмана) віддав v. Hammer-Purgstall як «Czar» розуміючи за сучасною йому турецькою термінологією під словом «ru's» Московщину. Так само перекладає слово «ru's» і В. Д. Смірнов. Тому не диво, що Грушевський, якому був цей розділ Насіма відомий із перекладу Смірнова, обмежився українською передачею «першого звідомлення» (пор. додаток до цієї статті) у своїй монографії (VIII/2, 2, 176). Два інші звіти відвіс він мабуть до російської історії, або вважав їх плутаниною турецького автора, негідною бляжчої уваги.

§ 3. Перша подія (1—6¹) це прибуття до Царгороду посланця від кримського хана дня 1 числа місяця ребіуль-ахіра 1058 р. (= 25 квітня 1648 р.) із повідомленням про піддання Хмельницького Криму та про те, що хан заповів похід проти Польщі. Звіт ясний і не потребує ніяких дальших пояснень.

§ 4. Друга подія (7—12) це прибуття нового кримського посланця з вісткою про перемогу хана, його нищівну акцію проти «приносячих нещастя Русів» і реакція великого везира на ці новості. Збережений у Насімі текст звідомлення про ту подію вимагає докладної аналізи і ближчих коментарів.

§ 5. Отже до вел. везира прибув посланець з повідомленням, що після обіцянки допомоги Хмельницькому «татарський хан зробив наїзд на невірних і вивів більше як 40 тисяч ясиру. При тому спалив і знищив укріплення приносячих нещастя русів, зробивши великий газават (= війна за віру)» (7—8).

Про який похід тут мова? У битвах проти поляків на Жовтих Водах (16. 5. 1648) і під Корсунем (26. 5.) хан ще особисто участі не брав. Очевидно тут подається про прихід хана з 11 тисячами татарів під Білу Церкву в день після Корсунської битви, отже 27 травня²) і грабунки, що їх dokonували татари на своїх таки союзниках-козаках аж по другу половину червня.³) Ближчих даних про ці грабунки в українських і польських джерелах не маємо, але напр. у пам'ятній книжці Міхаловського подано, що хан повів у кінці червня з України 200 тисяч невільників. Очевидно, що турецьке число 40 тисяч більш достовірне⁴) але і воно тут може тільки епічно⁵) означати «велику кількість». ⁶)

Тут ще цікаво, що татари звернули свою особливу увагу на те, щоб при цій нагоді знищити укріплення «приносячих нещастя русів».

Хто ці «Руси»? Очевидно, що ніхто інший як «русини» того часу, цебто «українці» по-нинішньому. Турецькі джерела — як всі інші тодішні східні і західні джерела — стисло відрізняють поняття «Рус» (ru's) і «Москоф» (mosko'f, mosqo'f) віднося-

¹) Числа у дужках відносяться до поділу тексту Насімі поданого у нашому перекладі в додаткові.—Пор. ще другу частину 1 примітки на 158 ст.

²) Пор. Грушевський VIII, 2², 191.

³) Там же, 193.

⁴) Там же VIII, 3, 2, 21

⁵) Пор. остроумні ствердження польського історика-ревізіоніста Ольгерда Гурки (Górka) у його роботі: Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk, «Przegląd Historyczno-Wojskowy», VIII, Варшава, і окремо: Варшава, 1936, 116 стор.

⁶) Про функції числа «сорок» в тюрських мовах та про етимологію (хазарську) етимологію східнослов'янського числівника «сорок» готувлю окрему розвідку.

чи перше тільки до українських козаків і населення України а друге до підданих тодішньої московської держави ¹⁾

Тому, що хан — як ми бачили — повернувся до Криму тільки при кінці червня (десь після 27 числа), татарський післанець міг прийти до Порти не раніше як на початку липня.

§ 6. Післанця, що прийшов із благою вісткою побіди, великий везир Ахмед Паша ²⁾ не вшанував почесною одежею ³⁾ (9).

Отже татарське плундрування української території, цебто території відвічних ворогів Османів, що не так недавно загрожували навіть турецькому материкові — тепер протривить інтересам османської держави. Мусіла зайти якась рішуча зміна відносин.

§ 7. (Везир сказав): Руси з нами заключали мир (ru's bizimle barys'yq etmis' idi). Чому хан зробив на них наїзд (Han nic'in anlaryn' üzerine aqyn ejledi? (10).

Тут і єсть вияснення згаданої поведінки везира: поміж «Русами», цебто козаками Хмельницького і Портою існував договір і хан про це знав.

Перше питання, що з того приводу повстає: коли цей договір міг бути заключений?

Ми бачили, що розмова татарського післанця з вел. везиром мала місце десь на початку липня. Отже початок липня мусить бути *terminus ante quem*.

Дня 25 квітня ще договору не могло бути, бо тодішній ханський післанець приносить як велику новину дані про нового, несподіваного, союзника ісламського світу, Хмельницького ⁴⁾.

Отже як можливі дати можуть тут увиходити в гру місяці

¹⁾ Це ще один раз виказала п. др. Гільберт на основі аналізу тогочасних турецьких даних.

Відносно значення «Рус» — «українські козаки» у тогочасній дипломатичній мові пор. наголовок морської конвенції (пор. прим. 1 ст. 151): «Pakta z cesarzem tureckim a woyskiem Zaporogskim y narodem Ruskim».

Слово «manhu's» — «принносячий нещастя» — творить сталий епітет до слова «Рус». Такі прозові рими (слово «рус» і «манхус» римується) характерна ознака турецького (також арабського і перського) окреслювання, де поодинокі імена мають постійні епітети, які з ними римуються.

Про епітети і окреслення у відношенні до укр. козаків у часі 1648—1681 обширно подано в роботі п. др. Гільберт.

²⁾ Т. зв. Haza'ra'ra' (= по перськи: «тисяча частин»), це так назвали його з огляду на рід його смерті: народ «роздер його на тисячу частин», невдоволений його політикою. Ахмед Газар-пара був великим везиром у часі 18. IX. 1647—7. VIII. 1648.

Було б цікаво мати монографію про цього везира, як і про інших турецьких приятелів української держави, прим. Бекташ Ага і др.

³⁾ Про той давній орієнтальний рід відзначення в османській державі пор. v. Hammer-Purgstall, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung I*, Wien, 1815, 436—445.

⁴⁾ Як останню безпосередню зустріч Османів з укр. козаками окреслює хан хотинську битву (1621, пор. Додаток (2)).

травень та червень. Цілий травень був у Хмельницького переповнений його першими воєнними діями, які як відомо, увінчалися Жовтоводською і Корсунською перемогами. Ці перемоги власне і могли бути для Хмельницького картою вступу у дипломатичні зв'язки з сусідами. Оже наш договір можна датувати тільки червнем місяцем.

§ 8. Як доповнення до цих даних турецької сторони являються дані про місію Джалаялія в Царгороді в актах архіву «Министерства Иностранних Дел» в Москві.

І тут ціле лихо, бо названі акти відомі нам тільки із переповідження їх, поданому обома згадуваними мною на початку дослідниками Хмельниччини: Костомаровом і Буцінським ¹⁾.

Костомаров час місії окреслює вже перед пилявецькою битвою, цебто перед місяцем серпнем (пилявецька битва була 13 вересня ст. ст., але осіння кампанія почалася ще у серпні ²⁾).

Хмельницький вислав Кропивницького полковника Филона Джалаялія в Царгород із пропозиціями які мали успіх і закінчилися українсько-турецьким союзом ³⁾.

Буцінський пише приблизно те саме, з тим, що ближче окреслює дату: місія Джалаялія мала місце після Корсунської битви, отже іншими словами: у місяці червні ⁴⁾.

Очевидно, оба вони (Костомаров і Буцінський) своїм зви-

¹⁾ Оба вони не все точно означали свої джерельні нахідки, крім того звичайно передавали документи у своїх російських перекладах або витягах. Пор. тут ще прим. 2 на ст. 148.

Турецькі акти до Хмельниччини мали «*sua fata*». Як приклад візьмім відому султанську грамоту із ребіуль-ахіра 1061 р. Гіджри. Хоч ще в 1852 р. у III томі своїх «Памятниковъ» видала її «Временная Комиссія для розбора древнихъ актовъ... при кievскомъ военномъ подольскомъ і волинскомъ генералъ-губернаторѣ» (польську і турецьку копії та фр. переклад останньої; на запрошення комісії тур. факсиміліе та фр. переклад виготовив тодішній авторитет орієнталістики в. Hammer-Purgstall). Це видання грамоти осталося довший час невідоме українським і російським вченим. Ні Костомаров ні Буцінський не знають його і, найшовши інші польські копії цієї грамоти, кожен з них — незалежно від себе — потрактував свої нахідки як нові відкриття. Це прямо виглядає на анекдот, що В. Д. Смірнов, доставши у вісімдесятих рр. XIX відбитку грамоти із «Памятниковъ», не міг вже окреслити «где-то и кем-то» вона видана. (Крим. ханство, 550, прим 2). Пор. ще: Грушевський, з приводу дислування Б. Хмельницького з отоманською Портою, «Україна» № 42, Київ, 1930, 3—7, Риска, *Weitere Beiträge*, 261.

²⁾ Пор. Грушевський, VIII/52 66—75.

³⁾ Богданъ Хмельницькій, С—Пб. 1904 (Собрание сочиненій. Историческіе монографіи и изслѣдованія, кн. IV, том IX = Соб. Соч. IX), 256. Стаття Костомарова написана зараз після нахідки нових документів: Богданъ Хмельницькій данинъ отоманской Порты, «Вѣстникъ Европы», 1874, IV (= Собр. сочин., кн. V, том XIV, С—Пб, 1905) була мені недоступна.

Також осталась недоступна стаття: Henryk Merczyg, Nowe dokumenta w sprawie stosunku Bohdana Chmelnickiego do Porty Ottomanskiej, «Kłosy», 1879, XXVII, яка мабуть інформувати про нахідку Костомарова.

⁴⁾ Дисертація Буцінського: О Богданѣ Хмельницкомъ, Харків, 1882, була теж мені недоступна. Я цитую за виїмками з цієї праці, поданими у Смірнова, «Крым. ханство», 545—6.

чаєм — не окреслили ближче своїх джерел¹⁾, але те, що оба вони незалежно від себе доходять до ідентичних майже стверджень, що ці ствердження збігаються із даними виведеними із турецьких джерел, робить місію Джалаялія і нею осягнуте порозуміння з Портою незаперечним фактом²⁾.

Вирочім особа подковника Джалаялія як посла до Туреччини була цілком на місці. Він був у ті часи безсумніву першою особою після самого Хмельницького. Це ж його — свого часу, ще перед Жовтими Водами — обрали реєстровці Миколи Потоцького на свого гетьмана³⁾ і таку гідність нераз справував він у тяжких ситуаціях (наприклад Берестечко).

Крім того він був чистокровним татариним⁴⁾ і очевидно добре володів турецькою мовою. Ця обставина безсумніву допомогла йому домовитися з новим партнером, як впрочім допомогла у березні 1648 р. самому Богданові у його переговорах з ханом.

§ 9. І (вел. везир) із «амр»-ом і «мектуб»-ом⁵⁾, що заключали нагану, післав (до хана)... (11).

Дальший текст Насімі вимагає пояснень. По турецьки звучить він так: «Hany'n qarui kethudasy G'ams'id C'aus'u bir qarug'u bas'u ile göndärüb».

Що тут неможна розуміти тільки одну особу «ханського капыкьяхью» (слово «kethuda» має скорочену вимову «кях'а») Джемшидь чауша — як це робить В. Д. Смірнов⁶⁾ — вказують ним

¹⁾ Пор. Грушевський, IX/2, 1549. Оригінали знайдок Буцінського оставали і для Грушевського недоступні (там же 1545).

²⁾ У оповіданні про наслідки місії Джалаялія і Костомаров і Буцінський поміняли мабуть факти із місії Павла Яненка-Хмельницького і Антона Ждановича з літа 1650 р.

³⁾ Грушевський, VIII/2, 2, 184.

⁴⁾ Костомаров, Собр. Соч. IX, 256. Прізвіща полковника «Джалаялія» (про інші варіанти пор. Грушевський, IX/2, Показчик осіб, 1558, в. в.) дуже вірно передає арабське «g'ala'liin» «відноситься до (божого) величчя, слави, маєстату». Форма «g'ala'li» набрала в турецькій мові спеціального означення: «ребеліант, порохобник» (від власного імені одного визначного ребеліанта; пор. Sir James W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon, Constantinople, 1890, 668) й тимто могла бути турецьким придомком нашого діяча. Тут приходить ствердити болючий брак монографій про діячів Хмельниччини. Полк. Джалаялія вартує, щоб ним зайнялися українські історики.

⁵⁾ Під «amr» (=власиво араб. «приказ») тут треба розуміти «султанську грамоту звернену до чужого володаря», в нашому випадку, до кримського хана. «Maktub» (=власиво араб. страдальний дієприкметник від *kataba* «писати») — це грамота високих достойників османської держави, головни вел. везира, що долучувалася до грамоти султана, зверненої до чужих володарів. Про ті роди документів подано у підставовій роботі малярського османіста-дипломатика Lajos (=Ludwig) Fekete: Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn, Budapest, 1926, головни стр. XXXI—XXXIII і XLVIII.

Це місце (що по тур. звучить: «'itabü mutadammin amr u' maktub ile») дотепер не цілком вірно перекладено. І так нпр. Смірнов подає: «А затімь онъ написалъ хану укоризненное писмо съ такимъ приказаніемъ («Крым. ханство, 540).

⁶⁾ Крым. ханство, 540.

неперекладені слова «bir qarug' y bas' y ile», де сполучник «ile» («з і, разом») недвозначно відноситься до ще одної особи. Крім того зараз після цих слів слідує слово «anlar» («вони») а кілька канадцяти рядками даліше подається: «з тою відповіддю від нього (хана) вони оба (посли) всіли на корабель...» (28).

v. Hammer - Purgstall має дві особи, але їх переплутав. У нього читаємо: «der Tschausch Dschamschid und der Geschäftsträger des Chans an der Pforte»¹⁾.

Але «Geschäftsträger des Chans an der Pforte» це і єсть Джамшід Чауш. Крім цього місця («han' y qar' u kethudasy G'ams'id c'aus' y») читаємо ще при іншій нагоді²⁾, що у цей час гідність «han' (y) qar' u kethudasy» у Порті займав Джамшід Чауш.

І v. Hammer-Purgstall і Смірнов опустили текстові слова «bir qarug' y bas' y».

Слово «qarug' y bas' y» відоме нам як окреслення високого уряду в османській державній системі, що відповідав європейському «майстрові церемоній». Він м. і. устанавляв які подарки посилати чужинцям послам і повчав турецьких достойників, як мають поводитися, зокрема підчас аудієнції³⁾.

Неозначений родівник «bir» вказує, що або Насіма не знав імені тодішнього майстра церемоній, або, що постава «того нерозумного майстра церемоній» (слова самого Насіми: 24) відносно справ невірних — застала Насіму ближче його не окреслювати.

Що не ханський резидент, а «майстер церемоній» був головною особою тої надзвичайної місії, виходить з того, що не Джамшід Чауш, а «цей нерозумний капуджи баші» робить закид ханові: «Чому ви називаєте себе слугами падишаха, а не повиняєте його волю» (24), і що з ним веде дискусію кримське правління.

1) GOR, V, 434 (III, 2, 208)

2) Насіма, VI, 624. при описі подій початку 1653 р. Інституцією «han' y qar' u kethudasy» на жаль Смірнов не займався. Було би дуже корисно мати лісту цих кримських резидентів у Порті, так як це для європейських дипломатів опрацював проф. Bertold Spuler у своїх студіях: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739), у: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, 1935, 313-366; Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, I, (1936), 229-262 і Europäische Diplomaten in Konstantinopel (до 1739 р.), Zeitschrift für Geschichte Osteuropas, (1936), 383-440. У цих роботах на жаль відсутня ліста українських дипломатів у Царгороді того часу.

3) В османській дипломатичній службі було два роди урядів: «чауші» і «кануджи». Перші повняли службу, як надзвичайні посланці для зокордону (у ранзі «internuntius»: Висока Порта довгий час вислала як своїх закордонних представників тільки «чауші»; тут пригадати б відомого зі своїх місій до Хмельницького турецького дипломата Османа Чауша), других вислала у таких справах тільки у римдах «Pax Ottomanica». На чолі «кануджи» стояв власне майстер церемоній — «кануджи баші». Пор. v. Hammer-Purgstall, Staatsverfassung, 44-7; 54-5 і Spuler, Die europäische Diplomatie, 2 Teil «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», 1935, 173.

Отже великий везир Ахмад Газар-пара післав з доганою до хана самого майстра церемонії. Йому асистував ханський резидент у Порті.

Кінець речення відповідно до того треба перекласти: (Вел. везир післав до хана) одного (названого по імені) майстра церемонії із ханським резидентом у Порті Джамшід Чаушом (11).

§ 10. (У грамотах писалося:) «Ти, очевидно тих захвачених полонянників пришли сюди, а ми їх випустимо на основі мирного договору (12) («ol aldyg'yn' esirleri bu g'aniba gönderesin, ke sulha benaen itlaq edelim»).

У цих словах криються очевидно зобов'язання Проти, наложені на неї договором Джалалія і ми можемо на їх основі і на основі кількома рядками повище поданого закиду вел. везира реконструювати приблизно зміст двох точок договору:

1. Кримському ханові не дозволяється іти походом проти українських територій.

2. Якщо він (хан) вже захопив українських полонянників, то Порта повинна їх від нього видістати і випустити на волю.

Що торкається дальших точок то одне певне, що турецька зверхність над Україною цим договором не встановлялася. Це бачимо з дальшого оповідання Насімі: татарський хан у протиположності до угоди з козаками пропонує Порті «план, щоб 'руський король' назначався османським правлінням так як молдавський господар» («'in s'a'a 'llah cazimat bu dur, ke rus qralyny Bogdan gibi taraf-i saltanattan nasb etdiririm»).

Подані вище два зобов'язання Порти нам не вперше зустрічаються. Це формули основних зобов'язань османського уряду відносно Польщі, що виступають у текстах кожного польсько-турецького договору XVI—XVII ст.¹⁾

Отже полк. Джалалій заключив у Царгороді «мир» на умовах, що дотепер творили основи польсько-турецького співжиття.

Але побіч основного «миру» мусіли бути заключені в червні 1648 р. в Царгороді ще інші умови поміж козаками і Османами. Не дивлячись на прохання кримського хана, турецьке правління не вважало відповідним тримати постійних гарнізонів у «двох опущених укріпленнях» (16), щєбто на кордоні з Україною, на Дніпрі, у твердинях Тягині і Аслан-городку²⁾. Що більше, воно дозволило наповнити ці твердині «войовничими козаками» (17) і не противилося, коли «приносячі несчастья Руси побудували лінію із більше як 20 укріплень» (18) («jirmiden müteg'awiz qila'—i mütena'sıqa ihda't edüp»).

1) Пор. v. Hammer-Purgstall, GOR IV. 2, 872, s. v.

2) У відомого османського подорожника другої половини XVII ст. Євлія Челебі (Evlîya Çelebi) ці «твердині» названі «Тотан Гечіді» і «Шагін керман». Докладніше про них у цитованій роботі др. Гільберт.

Також «майстра церемонії» хан цілком не збиває, коли страшисть, що «якщо ще цей рік терпітимемо, то вони (козаки) заволодіють усім акерманським віляетом і всіми молдавськими краями» (19).

Повищі дані дають нам підставу приймати, що турецьке правління вважало себе забезпеченим від козацької сторони. Яка тут могла бути гарантія безпеки? Хіба тільки та, що крім «миру» Джалялії у червні 1648 р. склав із Ахмедом Газар-пара ще мілітарно-морську конвенцію.

Тут треба зразу ствердити: дані Насімі про лінію козацьких «укріплень» нагадують 5 точку відомої морської конвенції Війська Запорозького із султаном (додатованої звичайно «біля 1649 р.»). Вона постановляє:

«*Aby swawolnych ludzi zahamowac', zeby na morze nie wypadali, z dokladem Cesarz: Jeo Msci, woysko Zaporozskie miast portowych kilka nizej Porohow zalozy az do us'cia rzeki Bohu w Dniepr, sklad y handle is'c' maia, y bezpieczenstwo na morzu od swowolnikow ma byc' prez nich obwarowane*»¹⁾.

Чи не треба цю морську конвенцію — що для неї властиво не має місця у хронології і яку Грушевський не знав примістити у своїому викладі Хмельниччини — вважати конвенцію, що її заключив Джалялії?²⁾

§ 11. Поведінка вел. везира, що в ім'я збереження договору вислав до хана самого майстра церемонії і не вагався гостро картати цього наймогутнішого османського васалю — доказує, що Порті було дуже важно і цінно зберегти порозуміння з Хмельницьким.

Очевидно блискучі перемоги Хмельницького заставили турецьке правління достосуватися до нових обставин і бачити у Хмельницькому такого сусіда, яким була дотепер польська Річчипосполита: Хмельницький заміняв Польщу на територіях, що зустрічалися з володіннями Порти.

§ 12. Третя і остання частина розділу про козаків у Насімі подає хід демаршу надзвичайної місії (майстер церемонії і ханський резидент) у кримського хана.

Тут характеристична поведінка хана Іслям-Гірея III, який паралізує безпосереднє українсько-турецьке порозуміння: він нищить побудовані згідно з конвенцією «кріпости» козаків і бере полон із української території.

1) Собрание государственных грамот и договоров хранящихся въ государственной Коллегіи Иностранных Дѣлъ, часть III, Москва, 1822, № 134, 445. Пор. ще статті VI і VII тої конвенції. Український переклад цього документа подав проф. Іван Крип'якевич у статті: «Відишна вісь України», «Сього часне і минуле», 1, Львів, 1939, 24—29.

2) Або одною з конвенцій, що їх заключив Джалялії. Також Костомаров подає («Собрание сочиненій» IX, 256), що вислідом місії Джалялії була оця морська конвенція, тільки в нього датування хибне. Пор. прим. 3 на ст. 148.

Цікаве теж оправдування Ілям-Гірея: наїзд на українські території зробив він тільки після того, як йому піддалися козаки (20), що більше, він спустошив ці землі не сам і не з ким іншим, але із самим «їх великим гетьманом», цебто із Хмельницьким. І хан доходить до висновку, *що звучить як добра сміховина: договір Хмельницького з Туреччиною (про непустошення українських територій) був тільки обманом зі сторони Хмельницького (21): він же брав участь у руйнуванні територій, яких недоторканості сам домагався. Тим самим Порта не повинна цього договору вважати дійсним. Замість додержати договору із Україною — партнером, хан подає свій проект васальної України, як розв'язку «північного» питання (22). Приходиться подивляти дипломатичний сприт цього степового Галлейрана, що так зручно використовує блуди і недосвідченість українського партнера.

Все це він робить очевидно в ім'я своєї політики, не допустити до нормалізації східно-європейських обставин. Приступлення Хмельницького до «*Rax Ottomanica*» відбирало Криму можливість існування, що було зобумовлене в першу чергу грабіжню українських територій.

Тут для нас ще дуже важна заява одного татарського мірзи, про підстави татарського буття (26).

Оці обставини вивіснюють усі ті несподівані удари, які Хмельницькому у хвилині його грядучого успіху — усе приносив цей його «союзник».

§ 13. Коли мав місце цей демарш? Вияснення цього питання як і дальшої історії першого укр.-тур. союзу знаходиться на іншому місці твору Насіма, яке ми тут проаналізуємо.¹⁾

На третій день після обняття престолу (султаном Мехмедом IV) прибув із Кафи — в три дні при добрім вітрі — Джемшід Чауш, у справі вище названих закидів бувшого везира (цебто: Ахмеда Газар-пара)

Мехмед IV обняв престіл у п'ятницю 17 раджаба (Пор. Фезлеке, II, 327; — Насіма IV, 2, 314), цебто 7 серпня. Отже місця майстра церемонії повернулася в Царгород дня 9 серпня. Тому, що зараз після розмови з ханом вона вирушила у поворотну дорогу, що тривала 3 дні, треба наш демарш датувати 7 серпня, коротко перед вбиттям спричинника демаршу, великого прихильника України, великого везира Ахмед Газар-пара, що був вбитий 9 серпня.

Яничарська революція, що змінила султана Ібрагіма, змінила і його верховного правителя.

§ 14. «Після того, як він (Джемшід Чауш) подав до відома відповідь татарського хана, було післано ханові меч і 'халат' із ферма»

1) Це місце дотепер було невідоме.

ном про газават на невірних, що заключав в собі благу вістку високого наказу.»

«Газават», про який тут мова, це очевидно останній похід 1648 р. (Пиляви, Львів, Замістя) татарського хана на поміч Хмельницькому.

Тут варта уваги постава нового яничарського правління до політичної лінії попередника. Демарш у державній справі з наказу Ахмеда Газар-паша вважається тепер тільки «закидами бувшого везира», і невиконання наказу Порти не те, що ханові за зле не береться, але ще й посиляється цьому неслухняному васалеві ознаки пошани: шаблю і почесний плащ («халат»). Характеристично теж, що голова місії, майстер церемонії, тепер взагалі не згадується.

Очевидно це означало, що нове правління було зайняте питанням укріплення своєї влади і справи «півночі» передало Іслям-Гіреєві як домену його політичного впливу¹⁾.

Так закінчив своє існування перший українсько-турецький союз (червень — 7 серпня).

§ 15. Через деякий час дійшло до відновлення українсько-турецьких взаємин і близьких стосунків Хмельницького з яничарською олігархією.

Але тепер українсько-турецькі справи трактуються у площині васалітету Хмельницького супроти Порти²⁾.

Очевидно тут мусіла завинити невиробленість тодішньої української політичної лінії, про яку пише Грушевський у своїх знаменних кінцевих заввагах про Хмельниччину³⁾.

§ 16. На закінчення декілька завваг про достовірність опрацьованих у цій статті даних⁴⁾.

Створена арабами іслямська історична наука не вийшла за малими винятками (Ібн Хальдун) поза рямці оповідної хроніки. У такій хроніці більші описи подій подаються у формі окремих статей, з окремими наголовками, що упорядковані за роками, а то й місяцями. Менші описи зібрані у окремих розділах, поданих переважно на кінці року (місяця).

Історіографічна робота в іслямському світі проводилася двома шляхами: приватною ініціативою (яку очевидно володарі щедро підпирали) і за ініціативою держави. У 2 пол. XVIII ст. остаточно закріпився у османів звичай призначати державою «описувача подій» (*weq'ic nūwis*), цебто був створений уряд

1) Очевидно сучасні поголоски в Польщі (відомі зі збірки Голінського: пор. Грушевський, VIII/3, 59) про те, що яничарську революцію зробив Хмельницький, бо мовляв султан Ібрагім не хотів з ним зноситися, цілком безпідставні, що більше, як ми бачимо, ці вістки є цілковитим запереченням дійсності.

2) Роботи про цей період укр.-тур. взаємин названі у прим. 1, 2.

3) М. Грушевський: Історія України-Руси, IX, 2, 1497—1501.

4) У турецькій історіографічній літературі — що ще дуже вбога — спеціальної роботи про джерела державних істориків (зокрема XVII ст.) не має. Головні джерела Насімі названі у біо-бібліографічному покажнику: Franz Babinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke (GSO), Leipzig, 1929, 245.

державного історика¹⁾. Цей високий державний пост обіймали звичайно вислужені державні мужі. Вони крім творів своїх попередників, державних і приватних істориків, мали очевидно доступ до державних архівів, тибільше, що часто-густо такі історики нераз мали в своїх руках державну політику.

§ 17. У 1709 р. уряд описувача подій²⁾ перейшов до майстра церемонії Мустафи Насіма (Mustafa Nacim), званого «Насіма» (Nacima), що на цьому пості перебував чотири роки і за той час опрацював 70 років османської історії (рр. 1000–1070 1591–1651) п. н. «Хусейнів сад відносно огляду відомостей про Схід і Захід», званий коротко «Історією Насіми» (Ta'rih-i Nacima³⁾).

Нас цікавить в першу чергу, на якій основі подані описи в Насіми, що стали предметом оцієї статті.

§ 18. Очевидно, що Насіма не міг бути сучасником описуваних собою подій. Він помер у повноті сил у 1716 р., а кар'єру починав мабуть тільки з 1688 р.

Найпершим, хто писав історію 40-их і 50-х рр. XVII ст. був сучасник Хмельницького (помер кілька місяців пізніше), найбільший полігістор Османів, Мустафа б. Абдуллах, званий Кятіб Челебі або Хаджі Халіфа (Hağ'g'i Halifa, Ka'tib C'elebi⁴⁾).

Не без інтересу для нашого питання порівняти його відносний твір (Fedleke⁵⁾ із «Історією Насіми». Візьмим напр. рік 1063 Гіджри (2. XII. 1652–21. XI. 1653).

Порядок головних статей у Кятіб Челебі такий:

1. Венецький посол (II, 382–3).
2. Сподвижники толкування святого вчення (II, 383)⁴⁾.
3. Ознаки жадности і божевілья (II, 383)⁴⁾.
4. Трясення землі у Гюзельджі Хісар (II, 384).
5. Народа в державних (фінансових) справах (II, 384–5).
6. Звільнення і вбиття Ахмеда Паші і везірат Девіш Мехмед Паші (II, 385).
7. Зміни (на високих державних постах) (II, 385).
8. Прибуття індійського посла (II, 385–6).
9. Справи флоту (II, 386).
10. Справи Волощини і Молдавії (II, 386–7).

1) Про це докладніше Babinger, GSO, 227–8.

2) Про нього та про рукописи і видання його твору названа праця, 245–6.

3) Про Кятіб Челебі і його «Федлеке» названа праця, 201–2. «Федлеке» цитую за виданням: Істамбул, 1287–(1870). Було б дуже цікаво прослідити чия і як подано в інших попередників Насіми про укр.-тур. союз 1648 р. В першу чергу треба назвати: Продовжувача історії Кара Челебі-заде (Qara C'elebi-zade; обіймає рр. 1036–1068-1646/7–листопад 1657) і хроніку татарина з походження Хусейна Веджігі (Husajn Wag'ih'i; рр. 1047–1070-1637–1659). Світова історія Ахмеда, званого S'arih-ul-Manar-zade (по 1060-1659 р.) до нас не дійшла. Про всі ці твори бібліогр. дані у роботі Бабінгера, GSO, 204–6, 208; 190–1. Оба названі твори були мені на жаль недоступні.

4) Описи з релігійного побуту.

11. Прохання козаків (Хмельницького, прийняти їх у васалітет) (II, 387).

12. Залиття татарами лясцької території (II, 387—9).

13. Заключення договору поміж ляхами і татарами (Жванецьке перемир'я) (II, 389—391).

14. Усунення інституції заступників суддів (II, 391).

15. Про Асрадж Мустафа Ефенді Бурсаві (II, 392).

Усі ці наголовки статей у такому ж порядку ¹⁾ подані у Насімі ²⁾ з тим, що вони переплетені в нього ще 15 статтями, яких у Кятіб Челебі немає.

§ 19. Найпростіша розв'язка була б ствердити, що Насіма описуючи події року 1063 витягнув перших 15 статей із «Фезлеке», а другі 15 із інших творів і впорядкував їх хронологічно.

Але на ділі справа дещо більше скомплікована. Статті, що їх наголовки ідентичні і в Кятіб Челебі і в Насімі, подані в останнього на троякий спосіб:

1. Текстуально дослівно ідентичні, з малими стилістичними або орфографічними змінами:

Ч. 1 (Насіма, IV, 267); Ч. 12 (там же, 365—8); Ч. 13 (с. 368—373).

2. У Насімі повніша (не обширніша) а місцями правильніша редакція чим у Кятіб Челебі:

Ч. 2 (с. 267—272); Ч. 5 (с. 281—3); Ч. 8 (с. 342—7).

3. Під тотожним наголовком у Кятіб Челебі і в Насімі цілком різні статті:

Ч. 6 (с. 283—301 ³⁾); Ч. 7 (с. 301—312); Ч. 10 (с. 356—362); Ч. 11 (с. 240—4 ⁴⁾); Ч. 15 (с. 312—321).

Крім того у статтях першого відділу помічаються такі особливості:

а) У Насімі доданий річевий кінець, якого брак відчувається у Кятіб Челебі: Ч. 3 (там же 273—4); Ч. 4 (там же 276—8).

б) У Насімі додане нове оповідання (одне або більше) на ту саму або подібну тему, що його немає у Кятіб Челебі: Ч. 1 (там же 267); Ч. 9 (там же 347—8).

Із повищої аналізи для нас найважливіше, що Насіма подає повніше і точніше події, що описані в «Фезлеке» Кятіб Челебі.

§ 20. Для більшої плястичности візьмім кілька примірів із оповідання про жванецьку кампанію (Ч. 12—13, категорія 1).

1. У Кятіб Челебі подано, що хан вирушив на поміч Хмельницькому 17 шавваля (10 вересня 1653 р.); у Насімі стоїть дата

¹⁾ За малими внімками: стаття № 10 подана у Насімі як друга стаття, № 14 у Насімі слідує після статті № 5.

²⁾ Мені доступне тільки 4 видання «Історії Насімі», Істамбул, 1281 (с. 1864).

³⁾ У «Фезлеке» під тим заголовком всього 9 рядків.

⁴⁾ У «Фезлеке» 5 рядків.

27 шавваля (20 вересня). Остання дата, цебто дата Насіми, підтверджується українською стороною ¹⁾.

2. У Кятіб Челебі бракує один фрагмент із опису зустрічі Хмельницького із ханом, а саме, що Хмельницький і старшина цілували руки ханові і що дістали від нього почесні плаці (Насіма, V, 367⁵⁻⁷).

3. У Кятіб Челебі (II, 388) бракує даних, що козацьке військо проходило Кучманським шляхом (Насіма, V, 367¹²⁻¹³).

4. Замість безсенсового місця у Кятіб Челебі (II, 387¹⁰⁻¹¹): «... Quryum hany ... Sefer 'Ali Agalygy Üziye Hatman gönderüb» має Насіма (V, 366¹⁻²) цілком зрозуміле: «Quryum hany... Atalygy Sefer Agajy dahy Hatmanine gönderüb» «Кримський хан післав до гетьмана свого міністра Сефер Агу».

5. У Кятіб Челебі (II, 388) подані польсько-татарські переговори неясно і видимо дефектно, тоді коли в Насіми задовольніше (V, 371).

§ 21. Розділ, що був темою нашої студії теж знаходиться в «Фезлеке» (II, 324—325). Він увиходить у категорію 1а, цебто до нього додані дальші оповідання на цю тему, яких немає «Фезлеке». У «Фезлеке» єсть тільки та частина, яку ми окреслили «першим звітом» (пор. § 3. Крім малих стилістичних і ортографічних різниць звіт у обох авторів ідентичний. ²⁾

§ 22. Та обставина, що в Насіми повніші тексти, чим у Кятіб Челебі, каже припускати, що Насіма, користуючися творами swojego попередника, не переписував їх бездумно — а перевіряв автора «Фезлеке», маючи в руках оригінальні джерела, або, що він користувався самостійно тими самими джерелами, що Кятіб Челебі із тим, що був при цьому солідніший.

Для нас не має значення, котра із тих можливостей правдивіша: обі вони зобумовляють, що Насіма десь в рр. 1709—1713 користувався тими самими джерелами, що Кятіб Челебі в 1655 або 1656 рр. Були це напевно офіційні звіти про авдієнції послів (татарських і закордонних), звіти засідань дивану (рада міністрів), державні грамоти і т. д. ³⁾

Архівна справа в Туреччині тільки починає робити перші кроки. Але я певен, що якщо колись будуть видані названі акти османської держави, то велика скількість із них буде ідентична із «розділами» творів істориків, державних і приватних. ⁴⁾

1) Пор. Грушевський, IX/2, 611.

2) І так Кятіб Челебі више: s'ayqa, Zadra, tatar, gele'n, тоді як Насіма: s'ayqa Za'dra, tatar, gelen і т. д., або Кятіб Челебі має форми: ... eden, og'urynda sahdimizi, h'aber — а Насіма: .. idi, og'urynda, 'ahd-i mazbu'ry, g'awa'b. Кятіб Челебі кінчить «перше звідомлення» словами: «прибулий посланик приніс вістку, що постановлений (ханом) похід проти ляхів». Пор. Насіма у додатку (6).

3) Про те, що такі протоколи велися і зберігалися пор. v. Hammer-Purgstall, Staatsverfassung 11, 41.

4) В Туреччині почалася робота над устійненням архівнихскарбів. Тут треба в першу чергу назвати архів «Торкару Сагај Мүзеві» в Істамбулі. Почав виходити альфавітний покажчик документів, що в цьому архіві знаходяться.

Головний висновок: Насіма подав історію першого українсько-турецького союзу у 1648 р. маючи в руках тексти офіційних документів про самі події і можливо віддаючи місцями дослівно текст самих документів.

Додаток

А. ПРО КОЗАЦЬКІ СПРАВИ

(Насіма, IV⁴, 285—287)

(Перше згадування).

1. У першому дні місяця ребі-уль-ахіра (25. квітня 1648 р.) прибув посланець від кримського хана і приніс таку вістку:

2. Козацька громада, що раніше жила у місцях званих Жовтим Комишом¹⁾, яка виходила на своїх чайках із ріки Aq-su²⁾ що її вони називають Özü³⁾ на Чорне море і грабила та спустошала побережжя, і яка (громада) у хотинським поході увірвавши в табір воювала з іслямським військом, була до цього часу у підданстві польському королеві.

. І ось минуло біля року-двох, як їх король — на прохання о поміч Венеції — послав їх до Задри, але платні і харчів не давав⁴⁾.

4. Тому, що (поляки) їх (козаків) гнобили для них несприятливими і тяжкими податками та різними обидами — названа громада, після того, як вона вповні відвернулася від ляха і ви-

(Я мав доступними тільки два перші випуски, що дійшли до букви «Н» латинської абетки. Але мабуть більш не вийшло) Topkapi Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu (Провідник по архіві) Т. I, Істамбул, 1938; II, Істамбул 1940. Крім того дуже серйозний турецький історик (з походження волзький татарин) Акдес Німет Курат (Akdes Nimet Kurat) видав з цього архіву документи, що відносяться до Золотої Орди і ханатів кримського та туркестанського: Topkapi Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yıllık ve bitikler, Істамбул 1940. Названий автор відомий із своєї монографії про печенігів (Pec'enekler tarihi, Істамбул, 1938; франц. переклад: Histoire des Petchénègues, Париж 1947), двотомної монографії про Карла XII і його побут в Туреччині: İsveç kralı XII Karl'in hayatı ve faaliyetleri, I, Істамбул 1940; II, (про побут Карла XII в Туреччині), Істамбул 1944, XX 705 стор.; і дальших збірок тур. документів (до часів Карла XII і Мазени: İsveç Kralı XII Karl'in Türkiyede kaldığı zamana ait metinler ve vesikalar, Істамбул 1943, VIII 241 стор.)

1) Окресленням «Жовтий Комиш» «Sarı qamıs» означають турецькі джерела «Запоріжжя». Тому титул «Гетьман війська Запорозького» віддається по турецькому: «sarı qamıs Caskerinin hatmanı» — гетьман війська жовтого комишу» («Запорозжя»).

2) Під «Aq-su» (дослівно: біла вода) розуміють турки звичайно р. Бог.

3) «Özü» — звичайне турецьке окреслення для Дніпра.

4) Тут мова про події — наслідком місії Тьєполье. Пор. Грушевський, VIII/2, 2, 17—27.

повіла йому послушенство, післала одного—двох знатних, головних своїх бояр ¹⁾ до кримського хана, кажучи:

«Від тепер ми шукаємо покровительства і в будучих походах з вами душею і тілом на щастя іслямській вірі. З ляхом ми пірвали. Просимо вас взяти наших закладників, прийняти по вищу пропозицію миру».

5. Хан виявив всякі почести прибувшим боярам і після того як прийняв усі умови і точки договору, зобов'язався, що:

- (а) у майбутньому поході проти ляхів пішле поміч,
- (б) що з татарським військом зробить великий наїзд,
- (в) що у кожному випадку допомагатиме.

6. Прибулому післанцеві дав (хан) відповідь, що рішено у короткому часі похід проти ляхів.

(Друге звідомлення)

7. Опісля татарський хан зробив наїзд на невірних і вивів більш як 40 тисяч ясиру.

8. При тому спалив і знищив укріплення приносячих нещастя русів ²⁾, зробивши великий газават ³⁾

9. Післанця, що прийшов із благою вісткою побіди, великий везир Ахмед Паша не вшанував почесною одежою.

10. (Вій сказав): «Руси з нами заключили мир. Чому хан зробив на них наїзд?».

11. (І вел. везир) із амр-ом і мектуб-ом ⁴⁾, що заключає нагану, післав (до хана) одного майстра церемонії із ханським резидентом в Порті Джамшід Чаушом.

12. (У грамотах писалося): «Ти, очевидно, тих захвачених полонянників пришли сюди, а ми їх випустимо на основі мирного договору».

(Третє звідомлення)

13. Коли вони явилися у хана і передали (йому) доручену їм нагану, Іслям-Гірей ніяк не змішався; він сказав:

14. «Ми слуги падишаха. Невірні руси тільки вдають, що їм залежить на мирі».

15. Доки їх шапка тисне голову — вони обманюють і представляють салтанатові свої справи. А тільки трапиться нагода, так пустошать на чайках береги Анатолії.

16. Скільки ми не докладали, що там знаходяться два опущені укріплення (Тягиня і Аслан-городок), куди треба було післати залоги — їх удержання покривалося б рибними доходами тих берегів — цього не було вислухано.

17. Вкінці, приносячі нещастя руси ті обі твердині захопили і наповнили їх войовничими козаками.

¹⁾ Тут ідеться про Богдана Хмельницького із снідом Тимошем, які були в хана десь при кінці лютого 1648 р. Пор. цит. праця, 167.

²⁾ Приносячі нещастя руси — українські козаки.

³⁾ Газават — війна за віру.

⁴⁾ Амр, мектуб — прикази.

18. Опісля побудували лінію із більше як двадцяти укріплень.

19. Якщо ще у цьому році терпітиметься, то вони заволодіють усім Акерманським віляетом і всіми молдавськими краями.

20. Останньо 3 тисячі козаків спалили свої чайки і стали нам товаришами ¹⁾. Без сумніву (тільки тому) ми зробили (оцей) наїзд, що нам піддалося 40 тисяч козаків ²⁾.

21. Разом із одним їх великим гетьманом ³⁾, скільки ми пологнили невірних! Їх договір був чистий обман.

22. Якщо Аллах схоче, в мене єсть план, щоб руський король ⁴⁾ назначався правительством так, як молдавський. Сказавши це закінчив мову.

23. Цей нерозумний майстер церемонії сказав: «Чому ви називаєте себе слугами падишаха, а не вповняєте його волю?»

24. В той мент дав відповідь один мірза із татарських емірів:

«Падишах не має відомостей про ці справи. Ви приймаєте їхні інтриги і обман за мир! Ці прокляті збурили вселенну!»

25. Ось тут більше 100 тисяч татар ⁵⁾ що не мають ні хліборобства ні торгівлі. Якщо вони не робитимуть наїздів, то чим

1) по тур.: *ahir üç bin qazaq s'ayqalarnı jaqur bize bedraqa oldılar.* v. Hammer-Purgstall — не знаю на якій підставі — перекладає це місце: «In dessen sie dreitausend Kosakenböte verbrannten, haben sie uns mit der Fackel des Krieges vorgelouchtet» GOR, V, 434, III, 2, 309]. У Смірнова теж не цілком правильно: «накопец, когда сожгли три тысячи козацких шаек, козакки стали нам товарищами» (Крымское ханство, 540).

Мій переклад спирається на таких міркуваннях:

1. «Üç bin qazaq» мусить бути підметом речення, а не кваліфікацією до слова «s'ayqalarnı», бо тоді речення остається без підмету.

2. Навіть у найкращі часи козацьких морських походів в рр. 1624—1625 число чайок не перевищало (або: мало що перевищало) 300 (пор. Грушевський VII, 514—15; 534—33; І Крип'якевич, Укр. Загальна Енциклопедія, т. III, 757). 3 тисячі чайок навіть «орієнтальна» турецька пересада не могла би подати. (До речі, турецьке пересадне число козацьких чайок з одного з походів 1625 р. вносить 350, пор. Грушевський, пр. 535—36).

Тут вартя зазначити, що одні слова Насімі подають нам невідомі дотепер умови союзу Хмельницького з Кримом в лютім 1648 р. Отже Хмельницький своє порозуміння з татарами заплатив ціною знищенням козацької флоти. Це прийшлося йому не так важко, бо як стверджує Грушевський, Хмельницький і його товариші не заявляли ніякої охоти іти на море. Їх завдання лежали на волости... Морський похід їм був зовсім непотрібний... (VIII/22. 172).

І дійсно козацька флота з того часу перестає бути важним діючим чинником на Чорному морі.

2) По тур.: «*aqun etdigimizde ma la kelam qırtq bin qazaq bize tabi' oldu.*» Це місце v. Hammer-Purgstall частинно залишив неперекладеним. У Смірнова читаємо: «Во время нашего набега безспорно нам поддалось сорок тысяч козаков». Про число «40 (тисяч)» пор. вище.

3) Один — не названий по імені (Б. Хмельницький).

4) Цебто: гетьман українських козаків.

5) Число очевидно перебільшене. Пор. вище.

вони будуть жити? Ось тепер їх величність султан ¹⁾ пішов на вїздом із 50 000 татарами. Це єсть служба і дружба падихові.

26. З тими відповідями від нього оба вони всїли на корабель і повернулися (до Царгороду).

Б. (ПОВОРОТ МІСІЇ)

(Насіма, IV,¹, 347)

(Четверте звідомлення)

1. На перший день після обняття престолу ²⁾ прибув із Кафи — в три дні при добрім вітрі — Джамшїд Чауш ³⁾.

2. Після того, як він подав до відома відповідь татарського хана, було післано ханові меч і почесний плащ із ферманом про газават проти невірних, що заключав в собі благу вістку високого наказу ⁴⁾.

1) Мабуть тут треба розуміти «калга султан» («qalga sultan»), цебто першого з двох кримських наслідників престолу. Про інституцію «калґи» обширно подано у Смірнова (цит. праця, 350—362, там невірні дані про повстання тої установи) і у Агатанґела Кримського, Сторінки з історії Крима та кримських татар, у збірнику: Студії з Криму I—IX (Збірник Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук, ч. 89. Київ 1930, 4. Питання генези установи «калга», як і інші питання устрою держав тюркського помадного типу вяснив я у моїй монографії «Karachanische Studien I—X», що зараз знаходяться в друку у виданнях УВАН (Тюркологічна Комісія ч. 6—7).

2) Султаном Мехмедом IV, отже 9. серпня 1648.

3) Цебто Ахмед Газарчара

4) В європейських показниках договорів, прим. Gabriel Noradounghian Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. I. Paris, 1897: або у працях «Kommission für diplomatische Geschichte» (відділ міжнародної історичної установи з централею в Цюріху: «Internationaler Ausschuss für Geschichtswissenschaften») очевидно про цей договір з черня 1648 р. поміж Україною Гувеччиною не згадано.

Khmelnitskyj's Treaty with the Turkish Empire in 1648

The author deals with the first relations between Khmelnitskyj's state and the Turkish Empire which had been disregarded in the newest publications by Ukrainian (M. Hrushevskyj, 1922-31) as well as by Ottoman (J. Rypka, 1928-31) research workers.

The research work of the author was based on the paragraphs in "Ta'rih-i Na'ci'ma'" from the year 1058 = 1648/9 which bears the title "Ahwa'l-i Qazaq" (= on the Cossacks, IV, 285-287).

Though this paragraph has been treated thrice well-known scholars (Józef Sejkowski — 1825; Josef v. Hammer-Purgstall — 1829, 1835; Vasilij Dm. Smirnov — 1887) it has been misunderstood till now, since no hermeneutic examination has been carried through.

Such an examination proved that this paragraph contains three different accounts of three historical events in Ukraine.

The first account (op. cit. IV 285-286¹⁵) deals with the arrival of a Crimean Tartar messenger in Constantinople (25. 4. 48) with the news that Khmelnitskyj surrendered to the suzerainty of the Crimean Khan and that the Khan prepared a campaign against Poland.

This account is plain and thus has always been interpreted in the right way.

The second account, however, requires thorough analysis.

According to Na'ci'ma' the Crimean Khan in the course of a pillaging expedition had invaded the territory of the "unbelievers", captured more than 40000 "Ru's", and destroyed the Fastness of the "Ru's-i manhu's" (the disastrous Rus). But the grand-vizier did not present a robe of honor to the bearer of this good news. On the contrary he reproached the Khan on is having plundered the territory of the "Ru's" who had entered into an alliance with the grand-vizier. He sent a special delegation to the Crimea (consisting of a Qapug'y Bas'y = master of ceremonies and the resident minister of the Khan = G'ams'id C'aus' who was messenger to the Turkish Empire) with two documents (one from the Grand-Seignior and one from himself) that contained the order to send the captured "Ru's" to Constantinople so that they could be set free according to the agreement.

This above mentioned invasion is probably nothing else than the Khan's arrival "to Khmelnitskyj's assistance" on May 27th, one day after the Poles had been defeated by the Hetman. Since the Poles were already conquered, the Tartars for one month plundered the territory of the Ukrainians whose would-be allies they were.

The number of the captives — forty thousand — must of course be considered as magnified, since with the Turks forty is an epic term for a multitude.

The "Ru's" with whom the grand-vizier had entered into an alliance were not the Russians (who were called Muscovites at that time) but the Ukrainian Cossacks (Ruthenians^{*)} whose territory had been plundered by the Crimean Khan. Further analysis showed that the contract must have dated from June 1648.

In the Foreign Ministry at Moscow there are documents (which unfortunately have been but insufficiently interpreted up to now by Kostomarov — 1874 and Buchinskyj — 1882) stating that Khmelnitskyj sent a delegation with Colonel Dz'alalij as its head to Constantinople in order to sign the alliance with the Turkish Empire.

This statement that for a long time had been refused full appreciation is now verified by Na'ci'ma'. At that time Colonel Dz'alalij was second in importance only to Khmelnitskyj, and the fact that he was of Tartar descent (his name comes from Arabian g'ala'li^u) qualified him like nobody else for a mission such as this. Consequently it is quite certain that Colonel Dz'alalij, in June 1648, entered into an alliance with grand-vizier Ahmad Haza'r-pa'ra.

The author reconstructed the main characteristics of this alliance on the basis of informations given by the grand-vizier:

1. The Crimean Khan is forbidden to invade Ukrainian territory.

^{*)} Besides - though the difference between "Ru's" (Ruthenian-Ukrainian) and "Muskof" (Muscovite-Russian) is clearly pointed out by all European and Oriental sources, there are still today misunderstandings to be found in the works of European historians.

2. In case the Crimean Khan violates the prohibition, it is the duty of the Ottoman government to release the captives.

The question of the supremacy of the Crimean Tartars over the Ukrainian Cossacks is not referred to in this alliance, since the Crimean Khan, as a counterpart to this agreement, produced his project according to which the „Ru's qraly" (= the Hetman of the Ukrainian Cossacks) was to be appointed by the Ottoman government.

These obligations of the Turkish Empire are mentioned in every Polish-Ottoman treaty of the 16th and 17th centuries.

Consequently Colonel Dz'alalij entered in Constantinople into an alliance under the same conditions which up to then had been the privilege of Polish-Ottoman agreements.

It was due only to Hetman Khmel'nitskyj's great victories that the Ukrainian state had replaced Poland in its position as the immediate neighbour of the Ottoman realm.

In the year 1648, there must have been signed in Constantinople still some other conventions besides the one mentioned above. The apology made by the Crimean Khan to the special messenger of the Turkish Empire (third account) leads us to the conclusion that the Empire charged the Ukrainian Cossacks with the guard of the northern coast of the Black Sea. Here is the place where the Turko-Ukrainian Sea-Convention (in *Sobranie gasudarstvennykh gramot i dogovorov.*, vol. III, Moscow 1822, No. 134, p. 445) belongs of which hitherto no mention has been made in the chronology.

Here we also find the explanation why the treaty with the „Rus" seemed to be of such importance to the grand-vizier that he even ventured to reproach the powerful Crimean Tartar vassals on their having broken it.

The third statement (Ta'ri'h,-i Na'ci'ma' IV¹, 28623-28723) gives an account of the reprimand with which the Crimean Khan welcomed the delegation of the Turkish Empire. It leaves also no doubt about the fact that the Khan who was Khmel'nitskyj's "ally" did everything possible to impede an agreement between the Hetman and the Empire, since such an agreement would have been a danger to the Empire since such an agreement would have been a danger to the powerful position of the Crimean Tartars and perhaps even to the Khanate itself (*ibid.* 28619-22). According to another paragraph with Na'ci'ma' (IV¹, 337) the reprimand took place on August 8th, 1648. This paragraph also furnishes intelligence on the first Turko-Ukrainian treaty. On August 7th, a change of government took place in Constantinople. The new Janizary government, by way of reconciliation with the Crimean Khan, left the „northern matters" to him. Honours were showered upon him and the reprimand by the former grand-vizier was considered insignificant. Thus the first Turko-Ukrainian alliance had expired on June 7th, 1648. Later an agreement ensued between Khmel'nitskyj and the Janizary oligarchy. But then Turko-Ukrainian affairs were seen in the light of Ukrainian vassalage to the Empire.

The first Ottoman writer who described the last forties and the beginning of the fifties in his work "Fedleke" was the great poly-historian Ka'tib C'elebi (called also Ha'g'g'i' Halifa, 1657). A comparison of the Ta'ri'h,-i Na'ci'ma' with the Fedleke (as a sample the events of the year 1063 = 1652/3 were taken offhand) shows that the same events which are described in the Fedleke are also to be found in the Ta'ri'h,-i Na'ci'ma', but here the account reached a much higher degree of completion (though it is not more circumstantial because of that). This phenomenon drove the author to the conclusion that either:

1. Na'ci'ma' used the Fedleke but collated the informations given in it with the original documents and completed them.

2. Na'ci'ma' used the same sources as Ka'tib C'elebi, only that he was more thorough in his study of the authorities.

It is not necessary to decide for one or the other theory. Both of them presume that Na'ci'ma' in the years 1709-1713 must have used the same sources which Ka'tib C'elebi used in 1655-1656. These sources were probably nothing else than official reports of the audiences granted to the messengers, the meetings held by the Divan, official records by the Crimean Khans to the Turkish Empire, the notes by the Grand-Seignior etc.

The author supposes the "Chapters" by the Ottoman historians to be identical with those documents.

Final Statement: Na'ci'ma' published accounts of the Ukrainian-Turkish alliance in the years 1648 which are based upon the official documents of the Turkish Empire.

Translation of the paragraphs of the Ta'ri'h,-i Na'ci'ma' (IV¹, 285-287; 337) which in this treatise had been commented upon into the Ukrainian language. This translation corrects the existing translations in many ways.

Das Bündnis Chmelnyzkyj's mit der Pforte im J. 1648

Der Verfasser beschäftigt sich mit den Anfängen der Beziehungen Chmelnyzkyj's zur Pforte, da dieselben in den neuesten — sowohl ukrainistischen (M. Hrus'evs'kyj - 1922—31; V. Dubrov'skyj - 1947) als auch osmanischen (J. Rypka - 1928—31) — Bearbeitungen außer Acht gelassen wurden.

Als Grundlage für die Untersuchung diente der unter dem Jahre 1058 - 1648/9 in der „Ta'ri'h-i Na'ci'ma“ angeführte Abschnitt mit dem Titel „Ah'wa'l-i Qazaq“ (= Über die Kosaken, IV¹, 285—287).

Obwohl dieses Kapitel schon dreimal von großen Osmanisten bearbeitet worden ist (Józef Sejkowski - 1825; Josef v. Hammer-Purgstall - 1829, 1835; Vasilij Dm. Smirnov - 1887) ist es bis jetzt mißverstanden worden, da die Bearbeiter keine hermeneutische Untersuchung durchgeführt haben.

Eine solche hat ergeben, daß in diesem Kapitel drei Berichte über drei Ereignisse in der Ukraine miteinander verflochten sind.

Der erste Bericht (op. cit. IV, 285²³—286¹⁵) behandelt das Eintreffen eines krim-tatarischen Boten in Konstantinopel (25. 4. 48) mit der Nachricht über die Unterstellung Chmelnyzkyj's unter die Schutzherrschaft des Krim-Chans und über die Vorbereitungen des Chans zum Feldzug gegen Polen.

Dieser Bericht ist klar und infolgedessen auch bisher richtig aufgefaßt worden.

Der zweite Bericht (ibid. 286¹³—23) erforderte eine eingehendere Analyse.

Na'ci'ma“ zufolge hat der Krim-Chan einen Raubzug in das Gebiet der „Ungläubigen“ unternommen, mehr als 40000 Gefangene gemacht, und dabei Festungen der „Ru's-i manh'u's“ (= der unheilvollen Ru's) vernichtet. Aber der Großwezir Ah, mad Haza'r-pa'ra beehrte den Überbringer dieser frohen Nachricht nicht mit einem Ehrenkleid. Darüber hinaus machte er dem Chan Vorwürfe, daß er das Gebiet der „Ru's“ geplündert habe, obwohl „Ru's“ mit ihm (dem Großwezir) ein Bündnis geschlossen hätte. Er fertigte eine Sondergesandtschaft nach der Krim (bestehend aus einem Qapug'y Bas'y (= Zeremonienmeister) und dem Residenten des Chans bei der Pforte (G'ams'i'd C'aus') mit zwei Schreibern (einem großherrlichen und seinem eigenen) ab, welche den Befehl enthielten, die Gefangenen-„Ru's“ nach Konstantinopel zu schicken, damit man sie — dem Vertrag entsprechend — freigegeben könne.

Mit dem erwähnten Überfall muß die Ankunft des Chans „zur Hilfe“ Chmelnyzkyj's am 27. Mai, einen Tag nach dessen Sieg über die Polen, gemeint sein. Da die Polen schon geschlagen waren, plünderten die Tataren einen Monat lang die ukrainischen Gebiete ihrer Verbündeten.

Die Zahl der Gefangenen, „40 Tausend“ muß natürlich als übertrieben betrachtet werden, da die Zahl „40“ bei den Türken eine epische Bezeichnung einer Vielheit bildet.

Die „Ru's“, mit welchen der Großwezir im Vertragsverhältnis stand, sind nicht die Russen (die damaligen Moskowiter), sondern die ukrainischen Kosaken (= Ruthenen^{*)}), deren Territorium der Krim-Chan geplündert hat. Die weitere Analyse hat gezeigt, daß dieser Vertrag im Juni 1648 geschlossen worden sein muß.

In den Akten des Außenministeriums in Moskau finden sich Angaben (die leider bis jetzt nur in unzureichender Form von Kostomarov — 1874, und Bucinskij — 1872, wiedergegeben worden sind), daß Chmelnyzkyj im Juni 1648 eine Gesandtschaft unter der Leitung des Obersten Dz'alalij nach Konstantinopel geschickt und daß diese ein Bündnis mit der Pforte abgeschlossen hat.

Diese Angabe, der bisher kein ausreichendes Vertrauen geschenkt wurde, wird jetzt durch Na'ci'ma“ bestätigt. Der Oberst Dz'alalij war zu jener Zeit der erste Mann nach Chmelnyzkyj und als gebürtiger Tatare (z. B. sein Name arab. g'ala'li'*) zu jener solchen Mission sehr geeignet.

^{*)} Übrigens findet man — obwohl alle orientalischen und europäischen Quellen dieser Zeit den Unterschied zwischen „Ru's“ (= Ruthenen-Ukrainer) und Moskof (= Moskowiter-Russen) hervorheben — bis heute bei den europäischen Historikern noch Mißverständnisse darüber.

Demnach steht fest, daß der Oberst Dz'alalij im Juni 1648 mit dem Großwezir Ahmad Haza'r-pa'ra einen Vertrag abgeschlossen hat. Der Verfasser hat die Hauptzüge dieses Vertrages auf Grund der erwähnten Aussage des Großwezirs rekonstruiert:

1. Dem Krim-Chan wird verboten, Überfälle in die ukrainischen Gebiete zu unternehmen.
2. Wenn der Krim-Chan trotzdem solche Überfälle macht, soll die osmanische Regierung die ukrainischen Gefangenen befreien.

Die Frage der Souveränität der Pforte über die ukrainischen Kosaken wird in diesem Vertrag nicht berührt, da der Krim-Chan als Gegenstück zu diesem Vertrag seinen eigenen Plan vorlegte, kraft dessen der „ru's qraly“ (d. i. der Hetman der ukrainischen Kosaken) von der osmanischen Regierung eingesetzt werden soll.

Es muß darauf hingewiesen werden, daß solche Vorrechte der Pforte in jedem polnisch-osmanischen Vertrage des XVI.—XVII. Jahrhunderts stehen. Also hat Oberst Dz'alalij in Konstantinopel einen Vertrag unter den gleichen Bedingungen geschlossen, die bis jetzt die Grundlagen des polnisch-osmanischen Zusammenlebens bildeten. Das ist nicht verwunderlich, da die großen Siege Chmelnyzkyj's dazu geführt haben, daß sein Staat jetzt an Stelle des polnischen Staates der unmittelbare Nachbar des osmanischen Reiches geworden war.

Außer diesem Grundvertrag müssen im Juni 1648 in Konstantinopel noch verschiedene Konventionen zwischen den Kosaken und Osmanen geschlossen worden sein. Aus der Apologie des Krim-Chans dem Sondergesandten der Pforte gegenüber (im 3. Bericht) geht hervor, daß die Pforte den Schutz der Nordküste des schwarzen Meeres den ukrainischen Kosaken übertragen hat. Dies ist also die Stelle, an welcher die bisher in der Chronologie unerwähnt gebliebene „türkisch-ukrainische Meereskonvention“ einzusetzen ist.

Dies ist auch die Erklärung dafür, warum der Vertrag mit den „Ru's“ dem Großwezir so kostbar erschien, daß er es sogar unternahm, dem machtvollen krim-tatarischen Vasallen schwere Vorwürfe zu machen.

Der 3. Bericht (Ta'ri'h-i Naci'ma', IV¹, 28623—28723) stellt die Demarche der Sondergesandten der Pforte beim Krim-Chan dar. Außerdem geht aus ihm klar hervor, daß dieser „Verbündete“ Chmelnyzkyj's sich alle Mühe gegeben hat, um das Zustandekommen einer Verständigung zwischen der Pforte und Chmelnyzkyj zu verhindern — hätte doch eine solche das Ende der krim-tatarischen Vormachtstellung, ja sogar die Existenz des Chanates (vgl. hierzu *ibid.* 28619—22), gefährdet.

Aus einer anderen Stelle bei Naci'ma' (IV¹, 337) konnte der Verfasser entnehmen, daß diese Demarche am 8. August 1648 stattfand. Diese Stelle enthielt auch Angaben über das Schicksal des ersten ukrainisch-türkischen Bündnisses.

Am 7. August fand in Konstantinopel ein Regierungsumsturz statt. Die neue janitscharische Regierung überließ — um sich mit dem Krim-Chan zu versöhnen — demselben die „nördlichen Angelegenheiten“. Ihm wurden jetzt Ehrenbezeugungen erwiesen, und die „Vorwürfe des früheren Großweziers“ nicht mehr als wesentlich betrachtet.

Somit endete das erste ukrainisch-türkische Bündnis (Juni—7. Sept. 1648).

Nach einiger Zeit kam es auch zur Verständigung zwischen Chmelnyzkyj und der Janitscharen-Oligarchie. Aber jetzt wurden die ukrainisch-türkischen Angelegenheiten in der Sphäre der ukrainischen Vasallenschaft der Pforte gegenüber behandelt.

Der erste osmanische Schriftsteller, der die letzten 40-er und die ersten 50-er Jahre in seinem Werk „Fed,leke“ beschrieben hat, war der große Polyhistor Ka'tib C'elebi (auch Ha'g'g'i Hali'fa genannt, † 1657). Aus dem Vergleich der „Ta'ri'h-i Naci'ma'“ mit der „Fed,leke“ (als Stichprobe sind die Ereignisse des Jahres 1063—1652/3 genommen worden) geht hervor, daß dieselben Ereignisse, die in der „Fed,leke“ beschrieben sind, sich u. a. auch in der „Ta'ri'h-i Naci'ma'“ finden, aber in einer vollkommenen und volleren (nicht breiteren!) Form. Diese Tatsache hat den Verfasser veranlaßt, folgende Alternative zu treffen:

1. Naci'ma' hat die „Fed,leke“ benutzt, die Angaben derselben aber mit den Originaldokumenten verglichen und verbessert.
2. Naci'ma' hat dieselben Quellen wie Ka'tib C'elebi selbständig benutzt; war aber dabei gewissenhafter.

Es ist ohne Belang, sich für die eine oder die andere Möglichkeit zu entscheiden; beide setzen voraus, daß Naci'ma' ca. 1709—1713 dieselben Quellen wie Ka'tib C'elebi ca. 1655—56 benutzt haben muß. Diese Quellen waren sicher nichts anderes, als offizielle Protokolle über die Audienzen der Gesandten, die Sitzungen des Di'wa'n's, offizielle Berichte der Krim-Chane an die Pforte, die großherrlichen Schreiben usw.

Der Verfasser vermutet, daß die „Kapitel“ der osmanischen Geschichtsschreiber mit solchen Aktenstücken identisch sein müssen.